

Максим Яременко

**Маловідомий «Епітафій»
Варлаамові (Ясинському) 1707 року
(про самоусвідомлення київської церковної еліти
початку XVIII століття)**

Кінець XVII та початок XVIII ст. в історії України традиційно виділяють в окремий період, що пройшов під яскравим світлом зірки гетьмана Івана Мазепи. Причому таке виокремлення менш ніж двох десятиліть стосується не лише оповідей про політичне становище Гетьманщини, а й сюжетів, пов'язаних з історією культури та Церкви. Значною мірою акцент на Мазепі, як достойнику, долученому до всіх сфер життя козацької держави, виправданий. Проте це не означає, що він диригував усім та вся. Одне з питань, яке належить порушувати: чи церковна еліта Київської митрополії, яка прославляла Мазепу та його соратників, справді лише змушена була підкорятися і служити планам та намірам гетьмана, чи, може, використовувала його, підігруючи, а то й підігриваючи амбіції Мазепи задля успішної реалізації власних цілей, чи ж, зрештою, їхні шляхи вели в одному напрямку? Гадаю, така постановка питання не позбавлена сенсу, адже українська Церква мала свої насущні проблеми, які виникли незалежно від приходу до влади Мазепи, географічно поширювалися далеко за межі Гетьманщини, але вирішення яких збіглося у часі з гетьмануванням Івана Степановича. Я маю на увазі питання, пов'язані зі зміною підпорядкування Київської митрополії, інтенсифікації зв'язків із Росією та поступовою втратою влади над вірними не лише у Речі Посполитій, а й у Гетьманщині внаслідок суперництва із Черніговом.

Чи не вперше питання співпраці Церкви та Мазепи спеціально поставила Джованна Броджі Беркофф. У своїй блискучій статті

вона послідовно показує, що від такого постійного співробітництва вигравали обидві сторони, ба більше — потреба діяти у спільному напрямку стимулювала і співпрацю. Однак митрополита Варлаама (Ясинського) цікавила переважно церковна сфера, хоча вище духовенство переймалося питанням сильної і помічної для нього влади гетьмана¹. Мазепі з політичної точки зору було вигідно мати видимі знаки підтримки Церкви, однак питання про джерело ініціатив конкретних фінансованих ним київських проєктів, зокрема втілення дрібніших нюансів, як-от посвята престолів, розписи тощо, залишається відкритим.

Зрозуміло, що, вирішуючи свої проблеми, духовенство вдавалося також до допомоги гетьмана. Однак цікаво дізнатися, як воно саме сприймало власне становище. Не секрет, що там, де немає чи збереглося мало прямих програмних декларацій, історики відчитують наміри, пропозиції, самосприйняття тощо за опосередкованими репліками (як-от розписами, гравюрами, панегіриками, посвятами, проповідями тощо), читаючи «між рядками» та розшифровуючи символи-натяки. Допомогти зрозуміти те, як київська церковна еліта початку XVIII ст. оцінювала свій статус, може, як мені видається, маловідомий «Епітафій» Варлаамові (Ясинському) 1707 р. Іларіона Мигури, який і виконав зображення-гравюру покійного митрополита, і написав сам текст.

Утім, для початку належить пояснити окреслення «маловідомий». Насправді гравюра znana мистецтвознавцям, хоча й відтворювалася, наскільки мені відомо, всього раз ще у XIX ст.², як і окремо текст епітафії³ — у довідниках Ровинського. Безперечно, знав про цей твір і Павло Попов. Хоча він і не згадує його у «*Матеріалах до словника українських граверів*», та це лише тому, що вони мали доповнити пропуски Ровинського. Зате в особовому фонді Попова

¹ Brogi Bercoff G. *The Hetman and the Metropolitan. Cooperation between State and Church in the Time of Varlaam Jasyns'kyj // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società — Mazepa and his time. History, culture, society / A cura di Giovanna Siedina. Alessandria, 2004. P. 417–440.*

² Ровинский Д. В. *Материалы для русской иконографии*. СПб., 1884. Вып. 1, ил. 35 (с. н/н).

³ Ровинский Д. В. *Подробный словарь русских гравированных портретов*. СПб., 1886. Т. 1 (А–Д). Стб. 473.

збереглася сама гравюра на папері XIX чи XX ст. (саме копію з неї тут наведено як ілюстрацію)⁴.

Про твір Мигури згадано також у працях Дмитра Степовика, присвячених українській графіці та граверам. Щоправда — і це на текстах Степовика можна добре проілюструвати — мистецтвознавці не торкалися питань, які історикам, як я спробую далі показати, можуть бути цікавими. Так, у книзі «Українська графіка XVI–XVIII століть» автор, пишучи про високу ціну української вченості і Києво-Могилянської академії, додає:

Всупереч цій об'єктивній, історично обумовленій популярності Київської академії, у творчості деяких граверів відчувається бажання приписати усі досягнуті успіхи на ниві освіти високопоставленим особам, наділити їх ледь не месіанськими рисами. Відверто тяжів до суперлативних перебільшень І. Мигура (портрети гетьмана І. Мазепи, митрополита В. Ясинського та ін.). Намагаючись одухотворити образ митрополита В. Ясинського (1707) за його внесок у розвиток науки і освіти на Україні, І. Мигура зосереджує увагу не на розкритті індивідуальних характерних чи «переживальних» моментів, а на уособленні свого роду «богопомазаника», який вимолив у небесних сил ласку на процвітанні Києва. У творчості І. Мигури репрезентативна сторона портрета не обмежується емпіричними відтвореннями зовнішності й костюма. Спрощені контури, гармонійно членовані площини й об'єми свідчать також про використання основних принципів побудови постаті, про приховану «ордерність» його композиції з метою підкреслити, що зображена людина — це живий «храм божий». В епічному спокої портретованих або святих І. Мигура бачив віддзеркалення ідеального порядку, врочистої ритмічності усього сушого. Він постійно мислить про людину в паралельному

⁴ Попов П. *Матеріали до словника українських граверів*. К., 1926. С. 84–86, № LXXXII (тут ідеться про Іларіона Мигуру та його 5 не вказаних у Ровинського гравюр); Попов П. *Матеріали до словника українських граверів. Додаток І*. К., 1927. С. 18–20, 23–24 (тут пише про митців, чії імена починаються на літери «І» та «М»). Про наукові захоплення Павла Миколайовича, зокрема гравюрою, див.: Лисоченко І. Д. *Огляд архіву П. М. Попова* // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. 1994. Вип. 2. С. 156–168; Степченко О. П. *П. М. Попов як археограф та історик книги: маловідомі сторінки наукової біографії* // Там само. 2007. Вип. 11. С. 110–121. Гравюра зберігається: Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [далі — ІР НБУВ], ф. 285, спр. 7175–7179 (7176). Арк. 2.

зіставленні з її небесним заступником [...]. На цій підставі І. Мигуру можна було б легко звинуватити в надмірній спірітуалізації портретного образу, а його творчість розцінити як крок назад порівняно з досягненнями портрета XVII ст.⁵

За кілька років, у іншій праці, присвяченій творчості Щирського, Степовик порівняв виконаний ним портрет Варлаама (Ясинського) із твором Мигури:

Портретний образ Ясинського добре вдалося відтворити Іванові Мигурі, який, здається, був у близьких стосунках з митрополитом і мав не одну нагоду змальовувати його з натури. Але Мигура був представником репрезентативного портрета і не зміг передати характеру, духовного багатства моделі. Крім того, його лінійно-площинна манера сприймалася певною мірою як застаріла в період широкого застосування у графічних портретах об'ємності й тонового штрихування⁶.

Як бачимо, попри, здавалося б, детальний опис роботи Мигури, без самого зображення неможливо зрозуміти, у чому «спірітуалізація» чи, навпаки, брак «духовного багатства» зображення митрополита. Зрештою, у книгах Степовика, які, без сумніву, добре знані сучасним історикам, бракує згадки про текст епітафії під портретом. Може, саме тому історики, які цікавляться часом та діяльністю Варлаама (Ясинського), наскільки мені відомо, не згадують про цей твір Іларіона. Браку уваги могла також посприяти відсутність згадки про гравюру у каталозі пам'яток книжкового мистецтва Яким Запаска та Ярослава Ісаєвича⁷. Проте століття тому «*Епітафійон*» привернув увагу Миколи Петрова: у бібліотеці Київської духовної академії серед рукописів Церковно-археологічного музею (про

⁵ Степовик Д. В. *Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи*. К., 1982. С. 228. Павло Жолтовський натомість, оцінюючи роботи Мигури, присвячені світським особам, звинуватив автора в іншому: «У гравюрах, присвячених гетьманам і представникам козацької старшини, Мигура впадає в гіперболічність уславлень» (Жолтовський П. М. *Графіка // Історія українського мистецтва в шести томах*. К., 1968. Т. 3: *Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття* / Ред. П. Г. Юрченко, П. М. Попов, П. М. Жолтовський. С. 299).

⁶ Степовик Д. В. *Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі*. К., 1988. С. 134.

⁷ Запаско Я., Ісаєвич Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні*. Львів, 1984. Кн. 2. Ч. 1 (1701–1764). С. 22–23 (саме тут перелічено видання того часу).

що свідчить відповідна печатка та старий шифр «Муз. рук. 1021») зберігалася підбірка копій та оригіналів документів під заголовком: «Сборник документов и бумаг XVII и XVIII вв., относящихся к истории Киева и Киевской Академии, составленный профессором Н. И. Петровым, с составленным им оглавлением». Над ним олівцем так само рукою Миколи Івановича додано: «Предполагаемый VI, дополнительный (підкреслено у документі. — М. Я.) том “Актов и документов, относящихся к истории Киевской Академии”». Серед інших матеріалів тут вміщено рукописну копію XIX чи початку XX ст. «Епітафіону» Мигури із любительською замальовкою герба Ясинського та фіксацією кругового напису на рамці його портрета, проте про саме зображення Варлаама детальніше не йдеться⁸. Частину документів із цієї підбірки Петров опублікував у п’яти томах своїх «Актов и документов», які побачили світ у 1904–1908 рр., проте «Епітафіону» серед них немає. Наскільки можна судити із бібліографії праць професора, спеціально Микола Іванович про згаданий твір не писав⁹, хоча й згадував його поміж іншими гравіювальними дошками Мигури, що зберігалися у Лаврській типографії, а у відбитках 1870-х рр. — у Церковно-археологічному музеї при Київській духовній академії¹⁰.

Епітафія може бути цікавим джерелом для аналізу саме через специфіку цього виду красномовства, адже тут належало коротко, зате конкретно наголосити на найважливішому у житті покійного — спорудити такий собі словесний пам’ятник. За рік до смерті Ясинського, 1706 р., могилянський професор риторики Феофан Прокопович, розтлумачуючи студентам, що таке епітафії, порівнював їх із «неначе якимсь десертом красномовства». «Матеріалом для таких написів, — твердив Прокопович, — є визначні вчинки мужів, про які треба згадати дуже коротко і викласти по-мистецьки. [...] це своєрідні панегіричні промови, але в скороченому вигляді. [...] Часто потрібно вживати мову, відкрито або приховано сповне-

⁸ ІР НБУВ, ф. 160, спр. 185–228. Арк. 19–19 зв.

⁹ Микола Петров. *Скрижалі пам’яті. Коментарі та додатки* / Автор-упорядник В. Ульяновський. К., 2003. С. 254–267.

¹⁰ Петров Н. *Старинныя южно-русския гравировальныя доски типографий Киево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской* // Искусство в Южной России. Графика, живопись, художественная промышленность. К., 1914. № 3–4. С. 90.

ну сентенцій. [...] А що головне: думки повинні бути влучні, переконливі, дотепні, виразні [...]»¹¹. Отож саме в епітафії Мигура лаконічно мав наголосити на найважливіших досягненнях митрополита Варлаама, що дозволяє зрозуміти, що цінувало його оточення в звершеннях патрона.

Необхідно звернути увагу на ще один факт — наближеність автора, Іларіона Мигури, до покійного митрополита. Здавалося б, це самозрозумілі речі, однак у різного роду науково-довідковій літературі навіть не завжди до кінця розтлумачено (мабуть, це для авторів було незрозумілим чи маловажливим, або і одне, й інше), що означало Іларіонове архидияконство. Тож Мигуру в одному випадку названо архидияконом Києво-Печерської Лаври¹², в іншому — «архидияконом Софійського монастиря»¹³, а то й узагалі лише «кафедрального Софійського собору в Києві»¹⁴. Правильно Іларіона називати архидияконом Київської митрополії (зрештою, він і сам так підписався під гравюрою 1709 р. із зображенням апостола Якова — «Іларіонъ Мигура М[итрополії]К[иївської]А[рхидиякон]»¹⁵). Це послушання не лише офіційно робило дякона ієрархічно вищим за рядових священників, а й дозволило входити до кола найближчих до митрополита осіб, що мали з ним постійні контакти. Важливість архидияконського послушання легко простежити, поглянувши на нього із неформального боку (щоправда, мені відомі дещо пізніші матеріали, що, зрештою, суті не міняє). Так, аналіз витрат ігумені Ладинського монастиря 1734–1735 рр. під час її візитів до катедри показує, що найбільші «поклони» отримував пресвященний, затим архидиякон, а вже третім ішов кафедральний (він же й консисторський) писар, який керував діловодством митрополії і також був вхожим до владики. Після них зафіксовані ка-

¹¹ Феофан Прокопович. *Філософські твори в трьох томах* / Упор. М. Д. Рогович, В. М. Нічик, перекл. з лат. Ю. Ф. Мушак та ін. К., 1979. Т. 1: *Про риторичне мистецтво. Різні сентенції*. С. 399–400.

¹² Попов П. *Матеріали до словника українських граверів*. С. 84.

¹³ Хижняк З. І., Сасина М. С. *Мигура-Плаксич Іван Детесович, чернече ім'я Іларіон* // *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання*. К., 2001. С. 361.

¹⁴ *Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом* / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. К., 2006. Вид. друге. С. 306, № 406.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. 225, спр. 7175–7179 (7178). Арк. 4.

тедральні намісник, духівник, уставник та члени «присутствія» духовної консисторії (себто настоятелі київських обителей)¹⁶. Отож маємо всі підстави стверджувати, що «Епітафій» Мигури — це голос дуже близької до Ясинського людини, що, найшвидше, знала про багато намірів свого патрона та зблизька спостерігала за їх утіленням.

Перше, що відразу впадає в очі у графічному творі Лларіона, — зображення митрополита. Варлаам представлений тут святим, на що вказує німб над його головою. Звісно, барокова «фамільярність» та гіперболізація допускає пов'язання героїв, які звеличуються, з Богом чи святими. Проте у цьому випадку йдеться не про двозначні натяки, алюзії чи алегорії, а про очевидне зображення достойника долученим до сонму угодників та друзів Божих. Щонайменше, це ще один яскравий, цього разу візуальний, факт на підтвердження тези про шанобливе ставлення до Ясинського учнів та співробітників, яке, базуючись на писемних джерелах, наголосила Джованна Броджі Беркофф¹⁷.

Окрім цієї очевидної вказівки на високу оцінку ролі Ясинського у житті української Церкви, у текстовому супроводі його портрета (хоча наявність німба ускладнює називання гравюри саме «портретом») також уже на рівні натяків можна пошукати цікаве сприйняття особи покійного. У рамці з різних орнаментів навколо зображення Варлаама вписано таку фразу: «Таков намъ подобаше архіерей». Ці слова з Послання апостола Павла до євреїв (Євр. 7: 26) стосуються Христа. Саме Послання мало на меті заохотити адресатів бути стійкими у християнській вірі та не відступати від неї під зовнішнім тиском. У сьомій главі Павло розкриває суть священства Ісуса, його непроминальність та спасенну вічну силу. Наголо-

¹⁶ Крыжановский Е. *Киевская духовная консистория в XVIII веке* // Киевские епархиальные ведомости [далі — КЕВ]. 1862. № 15. Отд. II. С. 515–516.

¹⁷ Brogi Bergoff G. *The Hetman and the Metropolitan*. P. 419. Відомі й інші тогочасні зображення святими неканонізованих осіб. Наталя Пилип'юк, зокрема, звернувши увагу на присутність німба в Ярослава Мудрого на, як вона вважає, тезах на честь інтронізації Варлаама (Ясинського), припустила, що могло йтися про взорування на візантійську традицію портретування імператорів як помазаників Божих (Pylypiuk N. *The Fase of Wisdom in the Age of Mazepa* // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa — Mazepa and his time. History, culture, society*. P. 386). Щоправда, у моєму випадку йдеться про мужа Церкви, а не світського правителя.

шуючи, що Христос — священик «по чину Мелхіседека», апостол тим самим показує вищість його священства над левітським (за чином Аарона). Вжита Мигурою фраза у Посланні якраз підсумовує Павлові розважання: «Таковъ бо нам подобаше архіерей: прпдбень, незлобливъ, безсквернень, ѿтлучень ѿт грѣшникъ и вишше нбсь бывый»¹⁸. Отож у такий двозначний спосіб Іларіон порівнює Варлаама з Христом, а також приписує йому ті характеристики, що апостол вказав для Ісуса.

Мені складно сказати, чи порівнювали із Сином Божим інших українських архиєреїв їхні соратники. Тут для того, аби зрозуміти, наскільки Мигура вивищує Ясинського, наведу біблійні цитати, які «прикладали» до Рафаїла (Заборовського), київського преосвященного (1731–1747), що також активно керував митрополією (про це ще згадаю далі), проте вже під зверхністю Синоду.

У жалобному слові на смерть Заборовського Георгій Кониський відштовхувався від євангельської цитати «Бе светилник горяй и святый» (Йо. 5: 35). Автор сам пояснив, що означало для Рафаїла бути світільником. Початково, у біблійному тексті, так названо Йоана Хрестителя. Однак, продовжував Кониський, «были таковыи свитилницы и протчии пророки», затим апостоли, «по апостолих богодухновеннии пастырие и учителяе», як-от Атанасій Великий чи Василій Великий. «Были многие», проте Заборовський — «единонравний апостолом, единомисленний богодухновенним пастірем и учителем»¹⁹.

Єдине добре відоме сьогодні зображення Заборовського на гравюрі було виконано Григорієм Левицьким 1739 р. ще за життя владика (медальйон із портретом з тези, яку захищав Даміан Гаховський²⁰). В овалі навколо портрета Рафаїла також написано євангель-

¹⁸ Церковнослов'янський текст Святого Письма за «єлизаветинським» виданням 1900 р. взято: <http://www.ccel.org/contrib/ru/Sbible/heb.pdf> (відвідано 17.01.2013). Позаяк не йдеться про спеціальний текстологічний аналіз якоїсь непрозорої алюзії, дозволю собі не вдаватися до пошуку текстів, що їх міг використовувати Мигура.

¹⁹ Слово, сказанное Георгием Конисским в Киево-Софийском Соборе при погребении Рафаила Заборовского, митрополита киевского (1747 года, ноября 29-го дня) // КЕВ. 1893. № 1. Часть неофиц. С. 5.

²⁰ Описано у: Ровинский Д. В. *Подробный словарь русских гравированных портретов*. СПб., 1889. Т. 2. Стб. 1590–1591. Саме зображення неодноразово відтворювалося. Я маю «під рукою» і використовую портрет, наведений як ілюстрація у: Степовик Д. В. *Українська графіка XVI–XVIII століть*. С. 229.

ську цитату: «Ut perfectus sit Homo Dei ad omne opus bonum instructus ad Timoth: capit: 3» (у сучасному перекладі українською о. Івана Хоменка — «Щоб Божий чоловік був досконалий, до всякого доброго діла готовий» (2 Тм. 3: 17)). Послання апостола Павла до учня Тимофея відносять до категорії пастирських повчань, у яких іде, мова, зокрема, про обов'язки щодо вірних та потребу боротися з еретиками. Конкретно третя глава Другого послання оповідає про скрутні останні часи та переслідування побожних християн і закликає єпископа Ефеса триматися правильної науки, віри у Христа і Святого Письма. Використана у гравюрі фраза і є, власне, заключним стихом глави. Можна розмірковувати, чи не варто пошукати у підборі цього фрагмента підтексту, пов'язаного із непростим становищем Православної Церкви за правління Анни Іоанівни (це тема для іншого дослідження), проте, як бачимо, і тут (можливо, через те, що йшлося про звеличення ще живого преосвященного), і в погребальній промові немає жодних двозначних натяків рівня «Епітафіона» Мигури щодо особи Рафаїла.

У рамці навколо зображення Ясинського також вміщено напис «Бгомудри пастырѣ блжен: пам: преѡсвщ: Варлаамѣ Ясинскій: правосл: архіепс: митропотит Киевс: Галиц: и всеа Россій». Ця титулатура київського архієрея також привертає увагу.

Треба сказати, що дослідники звертаються до того, як іменував себе Ясинський, і стверджують, як-от Джованна Броджі Беркофф, що Варлаамові зусилля «у зростанні престижу та автономії Київської Церкви найочевидніше проявляються у прийнятті титулу митрополита Києва, Галича та “всея Маляя Росии” та екзарха», що мало вказувати на продовження утримання тих повноважень, які належали його попередникам. Саме екзарший титул вказував би на подальше пов'язання із Константинопольським престолом та сигналізував би про автономію київського митрополичого осідку²¹. Проте цей висновок потребує корегування та невеличкого екскурсу в минуле.

У підтверджувальній грамоті московського патріарха Йоакима від 9 грудня 1685 р. Гедеону (Четвертинському) не згадувалося про включення у його титул частини «всея Росии». Втім, новопоставлений преосвящений деякий час підписувався, вживаючи її: можливо, як вважав Костянтин Харлампович, через те, що на митрі, пожалуваній йому при свяченні, було викарбувано «ми-

²¹ Brogi Bercoff G. *The Hetman and the Metropolitan*. P. 433.

трополит київський, галицький і вся Росії». Та коли 1688 р. про це стало відомо в Москві, владиці наказали вживати наприкінці титулу «і Малої Росії» (такого пониження честі, серед іншого, українське духовенство боялося напередодні зміни юрисдикції та переходу від константинопольської до московської зверхності). 1691 р. новий київський владика Варлаам намагався, хоча й безуспішно, іменуватися хоча б «вся Маля Росії»: частину «вся» в Москві ставити у титулі заборонили²². Однак у Києві у наступні десятиліття у титулатурі київських владик, хай і не на «офіційному» рівні, зберігалася частка «всієї Росії». Наприклад, у панегіриках на честь Варлаама 1690 та 1691 рр. авторства Олександра Тарасевича і в латинському, і в польському варіантах владика названо митрополитом «totiae Rossiae»/«wszytkiey Rossyey»²³. Те саме спостерігаємо в епітафіях 1707 р. Мигури та Щирського²⁴. Ще через кілька років, ув «Алфавіті духовному» печерського друку 1710 та 1713 рр., вміщені на гербі преосвященного Йоасафа (Кроковського) літери вказували на вживання частки «всієї Росії» у титулатурі: І[оасаф] К[роковський] М[илістю] Б[ожою] П[равославний] А[рхієпископ] М[итрополит] К[иївський] Г[алицький] и В[сієї] Р[осії]²⁵.

Вочевидь, таке вперте і тривале дотримання старої титулатури, у якій відображається компетенція київського ієрарха, свідчить про тривання у колі місцевої церковної еліти прихованих настроїв, які панували тут ще перед зміною юрисдикції, а саме — неприхильне ставлення до підпорядкування Москві. Також згадані факти можуть підтверджувати висновки, не так давно висловлені Вадимом

²² *Архив Юго-Западной России*. К., 1872. Ч. 1. Т. V. С. 59, № XII; Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. Казань, 1914. Т. I. С. 247.

²³ Див. відтворення титулів панегіриків: Степовик Д. В. *Українська графіка XVI–XVIII століть*. С. 73–74.

²⁴ Чи не найостанніше відтворення у дуже малому форматі «Епітафіону» Щирського див.: *Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом* / Автори-укладачі Галина Белікова, Лариса Членова. К., 2006. — Вид. друге. С. 309, іл. 411. Принагідно висловлюю подяку професору Володимирі Александровичу, який люб'язно вказав мені на це видання.

²⁵ Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Везбірка передмов до українських стародруків*. К., 1924. С. учи. Тут може бути і «Преосвященного», але у написі над гербом його названо саме так: Милістю Божою православним архієпископом митрополитом Київським (С. фаі).

Лур'є, який здійснив аналіз церковно-канонічного змісту виданих константинопольським та єрусалимським патріархами у 1686 р. грамот і листів, зокрема й до українського духовенства та гетьмана. Він доводить, що Вселенський престол не погодився на перепідпорядкування Москві Київської митрополії, а лише делегував частину прав московському патріарху на неї як константинопольського намісника. Відтак, Київська митрополія перейшла під юрисдикцію Московського патріархату всупереч канонам, тобто, її просто захопили²⁶. Звісно, такі правові нюанси константинопольських текстів, приховані для ока непідготованого історика, мало бачити українське духовенство. Зрештою, навіть обіцяні Москвою права митрополії невдовзі після перепідпорядкування було порушено. Тому й не дивно, що у Києві не відразу згодилися на новий статус, щоправда, декларували цю незгоду приховано.

На Мигуриній гравюрі над зображенням Ясинського ще є невеличкий медальйон, увінчаний єпископською митрою, навколо якої стоїть напис «Не ѿтїде памѣт его и имя его поживет в родъ и род. Премдрост его повѣствуютъ языци и хвалу его исповѣст Црков: Сїр: лѣ». Ця цитата зі старозавітної Книги Ісуса Сираха цікава не лише тим, що її взято з частини глави, у якій хвалиться мудрець (Сир. 39: 9–10). Згаданий фрагмент, схоже, свідчить також про добре засвоєння автором курсу шкільної риторики, у якому при складанні похвал рекомендували відштовхуватися саме від слів Сираха. Проте тут показово, на якому прикладі ілюстрували можливості їх використання. На цьому слід зупинитися детальніше, а підказку того, що старозавітна цитата може бути чимось більшим, аніж декларація риторичної підготовки, дає рукопис «Praecepta artis rhetoricae ad utilitatem studiosae indolis variis praxibus illustrata» («Настанови риторичного мистецтва для користі молоді, що навчається, ілюстровані різними вправами»²⁷), що належав воронезькому наміснику Василю Квілецькому. У ньому як прикладу панегіричних промов наведено похвалу Петру (Могилі). Згаданих настанов навчали у Київській академії на початку XVIII ст., можливо — у 1714–

²⁶ Лурье В. М. *Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками*. М., 2010. Изд. 2-е, дополненное. С. 173–227.

²⁷ Коректно перекласти латинські фрагменти мені допомогла Наталя Яковенко, за що їй щиро дякую.

1715 рр.²⁸ Іларіон студіював у Могилянських Атенах, як вважається, наприкінці XVII — на початку XVIII ст.²⁹, і хоча, вочевидь, не разом із Квілецьким, утім шаблонність прославлення Могили, на яку натрапляємо і через пів століття, дозволяє припустити, що Мигура міг також чути такий приклад панегирика.

Типова зразкова промова на честь митрополита Петра під час його щорічного поминання в Академії, вміщена у восьмому розділі «De generibus rhetoricae» («Про різновиди риторики»), якраз і починалася наведеною у гравюрі цитатою із Сираха («Нєѡтиде памят єго і имя єго поживет въ род и род, и хвалу єго исповѣст церковь») та її тлумаченням: усе земне минається, лише єдина «добродітель» має сутність, яка не підлягає тлінню, не боїться смерті та забуття. А «добродітельний муж», вмираючи тілом, залишає по собі невмирущу пам'ять. «Того ради Іс Сирахъ, похваляючи обще всякаго мужа праведнаго, глет: Нєѡтидет памят єго і имя єго поживет в род и род, и славу єго исповѣст Церковь». На наступних аркушах ця тема розвивалася на прикладі Могили та оповідалося про його безсмертну «добродітель» і пам'ять («[...]и имя во устѣхъ не токмо здѣ живущихъ и учащихся, но и ѡт инихъ стран приходящихъ блго хвалнѣ вьсегда носится и почитатися въ послѣдніє времєнє не престанет[...]»)³⁰. Отож можна припустити, що, прикладаючи засвоєний шаблон прославлення митрополита Петра до владики Варлаама, Мигура тим самим вказував на їх рівність. Звісно, така версія могла б бути занадто умоглядною, якби у тексті «*Епитафіону*» не було прямого порівняння Ясинського з Могилою. Однак, перш ніж звернутися до цього фрагмента, наведу весь текст невеликої епитафії³¹:

²⁸ Висновок про таке датування Микола Петров робив із наступного: у рукописі філософського курсу, що його читав в Академії у 1715–1717 рр. Йосиф Волчанський, на останньому аркуші вміщено список студентів цієї «школи», серед яких є також «Basilius Kwilecki». Отож риторика він мав вивчати раніше (Петров Н. И. *Описание рукописныхъ собраний, находящихся в городе Киеве*. М., 1897. Вып. II. С. 42, № 108; с. 235, № 510).

²⁹ Хижняк З. І., Сасина М. С. *Мигура-Плаксич Іван Детесович, чернече ім'я Іларіон*. С. 361.

³⁰ ІР НБУВ, ф. 307, 510/1722П. Арк. 174–179.

³¹ При відтворенні тексту виносні та паєрки вношу у рядок без спеціального виділення. Скорочення не розкриваються, зокрема під титлом, які передаються без знака титла. Зберігаються відсутні у сучасній кириличній абетці літери «ѣ», «ѡ», «оу», «з», «v», «џ», «Ѡ»; м'який та твердий знаки передаються згідно з їх роз-

«Епітафіонъ»

Єт созданія чоудна видимаго свѣта
 Седм тисящ двѣстѣ въ пятнадесят ветха лѣта,
 Августа въ днь пятнічний двадесяты вторы,
 Егда Мрія поиде на нбесны горы,
 Пастирь въ вечерь плоть свою оставвшы мертвенну,
 Прейде дхомъ въ храмину нерукотворенну
 Варлаамъ, зван Ясинскі, ясниль въ словѣ, дѣлѣ,
 Въ правленіи прстола первыи по Могилѣ.
 Сеи бо из младых ногтей мудрих бѣ любител,
 Кіевской академіи ректор и оучитель лѣт з,
 Мнстира Ніколска ігоумень всечестны лѣт г,
 Проповѣдникъ Бжія слова быст нелестны.
 Потом стыя Лаври онъ архіманадрѣта лѣт з
 Седм лѣт, седмнадесят же быст мітрополѣта зі
 кіевскі. Седмостолпну црков воздвигъ ясно
 Софіюу, въ ней предѣлы вообразивъ красно.
 Многихъ въ архіереиски степенъ устроивъ і
 подвиговъ дховныхъ столпъ вѣри, образъ живы
 исправивъ, многи кніги писавъ, утрудіся,
 Въ осмдесятолѣтной старости скончіся
 Въ тисящ седмсотны семы, седми агглами
 в горняя провожденъ єст горними силами,
 Оубо агглскімъ ликомъ при гласѣ вси люди
 Варлааме, вѣчна памят тебѣ боуді.

То написа на погребеніе въ ст. Лаврѣ Печр. чстнаго тѣла сего въ Дху Стомъ ѡтца своего и архіпастира нед. снѣ и архідіаконъ аѣз октоврія ді Іляріон Мікгура».

Сподіваюся, повторне відтворення цього тексту стане відомим ширшому колу істориків, аніж його передрук Ровинським, і окремі довідкові видання принаймні обігруватимуть рік народження Варлаама, який легко вирахувати із цього вірша і який Ровинський вказав³². У цій простенькій епітафії зверну увагу на кілька характеристик

ташуванням у першоджерелі. Вживання розділових знаків та великої і малої літер наближене до сучасних правил правопису.

³² Наприклад, ось у цій статті про Ясинського зазначено, що рік народження невідомий: Хижняк З. І. *Ясинський, чернече ім'я Варлаам // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання*. К., 2001. С. 617. Зате в іншій енциклопедії він указаний: Алексеев А. И. *Варлаам (Ясинский; 1627–22.08.1707, Киев) // Православная Энциклопедия*. М., 2003. Т. 6: Бондаренко–Вар-

Ясинського. Отож тут Мигура прямо порівнює Варлаама з Могилою, ба навіть вважає його першим після Петра київським архієреєм, достойним його честі. Про те, що Ясинський у своїй діяльності крокував дорогою, прокладеною Могилою, дослідники знають: ціла низка його найважливіших заходів з організації церковного життя наслідувала дії митрополита Петра³³. Проте «*Enimaфiон*» показує, що це було не просто повторення засвоєного через освіту та відомі практики попередників. Ішлося про усвідомлену реалізацію розпочатої понад пів століття тому могилянської програми організації життя Церкви. Київська духовна еліта початку XVIII ст. добре розуміла своє коріння, а владика Петра уявляла своєрідною «альфою», точкою відліку нової історії митрополії, планкою, до якої належало рівнятися, і те, що «правнуки» Могили (Мигура) порівнювали його «онука» (Ясинського) із «дідом», може слугувати тому підтвердженням. Але якщо Варлаама, який «перший по Могилі», зображено святим, то можемо припустити, що й Петра вважали гідним такої честі.

Могила і після Ясинського упродовж XVIII ст. залишався важливим «місцем пам'яті» Київської єпархії, про що свідчить хоча б щорічна урочиста заупокійна літургія з панахидою, що їх 31 грудня щороку служили у Братському монастирі (таких вказівок на усвідомлення у XVIII ст. важливої ролі владики Петра в історії Православної Церкви можна понавизбирувати більше). Відомі й пізніші випадки порівняння архиєреїв із цим достойником, проте зазвичай в одній сфері архиєрейської активності — опікуванні київськими «латинськими школами». Наприклад, митрополит Рафаїл Заборовський (1731–1747) у своїй діяльності робив чимало кроків, що цілком узгоджувалися з Могилиною програмою реформ (опікування добрим моральним станом духовенства, його освітою, релігійними практиками вірян, Київською академією тощо³⁴), хоча у його

фоломей Эдесский. С. 605 (режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/154219.html>. Відвідано 21.01.2013).

³³ На це неодноразово звертає увагу у своїй статті Броджі Беркофф: Brogi Bergoff G. *The Hetman and the Metropolitan*. P. 431, 434.

³⁴ Про пастирські зусилля Заборовського із впорядкування життя єпархії, як-от вимоги достойної поведінки священників та освіти їхніх синів, належного порядку у церквах, правильного та згідного з канонами уділення Тайн та виконання треб і номінування парохами, регулярного нагляду «духовними командирами» за підопічним духовенством, а також постійне опікування Акаде-

час частина її положень вже ретранслювалася за посередництвом синодальних указів, та виявив себе, як і Петро, щедрим спонсором. Його ім'я також добре надавалося для порівняння з Моголою. Проте у жалобному слові, виголошеному у Софійському соборі 29 листопада 1747 р., Георгій Кониський вдався до такого кроку виключно говорячи про підтримку Заборовським «шкіл»:

«Велико, якоже вси благодарне признаем, благодияние сотвори России блаженной памяти преосвященный митрополит Петр Могила, основав учения здишня и многими книгами ония снабдив. Не меньшее бо, а большее благодияние признати долженствуем и преосвященного митрополита Рафаила: не меньшее, яко таяжде самая утверди и многосотными книгами библиотеку дополни, а большее, поелику вновь восточных священных языков и гражданского немического учения основал. Се суть новии лучи в России; сие просвищение, аще кому в начале, сему свитилнику восписатися должно. Сколко сия учения просиявати имут, нисть лино, дабы свит главы Рафаиловой не свитил. Сколко отсели память Петра Могилы воспоминати будем, и срамно, и безчестно, аще о Рафаили умолчим»³⁵.

Отож, стосовно Академії, Рафаїл оцінювався ще більшим за Петра благодійником. Так само за життя Заборовського прославляли, як продовжувача праці Могилы, спрямованої на розбудову «шкіл». У панегірику Єлизаветі Петрівні 1744 року автор Михаїл Козачинський, пишучи у першому рифмі про «вѣсть», яка «приспѣла, прилетѣла въ оучилищъ ѿграда», не забув додати:

«Любѣтрудный кіихъ чудный
Могила начало,
совершенство, ѿ блаженство!
Рафаиломъ стало»³⁶.

мією, направлення її внутрішніх порядків, матеріальне забезпечення професорів та студентів; розбудову Софійського монастиря, ба навіть клопіт про підвищення престижу катедри (повернення митрополичого титулу, запровадження у найбільших київських монастирях архимандрій) див.: Орловский П., прот. *Сказание о блаженном Рафаиле Митрополите Киевском*. К., 1908. С. 6–38.

³⁵ Слово, сказанное Георгием Конисским в Киево-Софийском Соборе при погребении Рафаила Заборовскаго, митрополита киевского (1747 года, ноября 29-го дня). С. 8.

³⁶ *Августѣйшей непобѣдимой императрицы... трезубымъ діалектомъ сложенными рвѣми привѣтствуетъ, и ты всеподданѣйше приноситъ православная Академія Кіевская, 1744 года, августа... К., 1744. Л. 11.*

Проте в обох випадках (особливо показовим є перший — жалобна промова, а не текст, спрямований на іншого адресата та виголошений у стінах Академії) не йшлося про те, аби порівнювати все пастирство Заборовського з Петровим, як це зробив Мигура, вказавши, що Ясинський був «въ правленіи престола первый по Могилѣ». Зате наступник Рафаїла, Тимофій Щербацький, чие управління єпархією не позначилося помітними вчинками, а закінчилося взагалі не без допомоги тривалого конфлікту із підопічними, зрештою, який не відзначився суттєвою підтримкою Академії, вустами ієромонаха Самуїла Миславського у день пам'яті Петра 31 грудня 1754 р. був прирівняний до знаменитого попередника: «Но мы, которые на сего пастыря [Могилу. — М. Я.] в жизни воззреть не сподобились, и се имеем великое утешение, что видим на престоле его равного ему и делом и словом пастыря Тимофея [...]»³⁷. Щоправда, на протипагу Мигуриному порівнянню, у цьому випадку йшлося про похвалу живій людині, а не пригадування вчинків покійника. До того ж «компаративістика» Миславського мала, вочевидь, доволі виразний підтекст — заохотити милості владики для Академії. Тож тут він не забуває найбільше місця відвести їх похвалі та заохоченню студентів користуватися щедротами преосвященного. Тим не менше, показово, що Могилу навіть через пів століття після Ясинського не лише шанували, а й так само вважали його дії вартими наслідування, чи принаймні шукали у вчинках сучасників відповідники його ділам. Відтак, сучасники не просто проводили паралелі між своїми архиєреями та біблійними мужами, апостолами, Отцями і Вчителями Церкви чи іншими давніми достоїнствами, а й мали своє окреме специфічне мірило — преосвященного Петра.

Ще одна фраза з епітафії, на якій слід зупинитися окремо, стосується похвали Ясинському за його опікування Софією: «седмостолпну црков воздвигъ ясно Софіюу, въ ней предѣлы вообразивъ красно». Цей фрагмент дозволяє поставити питання про джерело будівельних ініціатив часів Мазепи. В історіографії склалася традиція приписувати різноманітні архітектурні звершення гетьманові: це його «мecenатська храмовбудівнича діяльність» чи «відбудовча діяльність», це

³⁷ Слово в день воспоминания преосвященнейшего митрополита Петра Могилы 1754 года, декабря 31 дня // Оpubл. С. Т. Голубев // Труды Киевской духовной академии. 1910. № 12. С. 684.

він надавав великого значення «головному храмові України» (Софійському), саме він є замовником, чий запит виконують. У кращому разі (у випадку реставрації катедрального собору) митрополит виступає «духовним соратником» і «керівником відновлення» Івана Степановича, однак першість належить саме ясновельможному³⁸. А Ясинський «підтримував І. Мазепу в його меценатських справах», як-от будівництві³⁹. Звісно, церковні інтелектуали, прославляючи у різний спосіб гетьмана, посприяли тому, що історики саме на його персоні акцентують увагу, пояснюючи ідеологічний підтекст оновлення Софії (як-от, скажімо, появу нових престолів)⁴⁰.

Однак чи справді Мазепа визначав тип храмів, які належало збудувати на його кошти, орієнтуючись «на польські та литовські зразки, базиліки з трансептом та баштами на західному фасаді», як припускає Катерина Гончарова, спираючись на невказаний «ряд джерел»?⁴¹ Чи справді «політичні та культурні новації гетьмана безпосередньо впливали й на інтелектуальний розвиток могилянського середовища», як твердить Тетяна Люта?⁴² Чи був Іван Степанович натхненником ідеологічного підтексту таких акцій ідей, як посвята тих чи інших престолів, а чи лишень їх сприймав та спонсорував втілення? Адже дослідження показують, якою помітною була роль вищого духовенства, наприклад, у творенні релігійних обґрунтувань легітимності гетьманської влади за часів Хмельницького⁴³, тож чи не йшли різноманітні ініціативи, зокрема вузького і специ-

³⁸ Як приклад взято цитати з розвідки, спеціально присвяченої історії Св. Софії за часів гетьманування Мазепи: Нікітенко Н. *Іван Мазепа і Св. Софія Київська* // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. 2000. Вип. 4. С. 101, 102, 107, 111.

³⁹ Хижняк З. І. *Ясинський, чернече ім'я Варлаам*. С. 619.

⁴⁰ Саме на участі у відбудові Софійського собору Мазепи та його «часах», за яких з'явилися нові престолі, акцентує увагу Тетяна Люта, аналізуючи відому гравюру Іларіона Мигури 1706 р. на честь гетьмана. При цьому ім'я Варлаама (Ясинського) у контексті віднови храму вона не згадує: Люта Т. Ю. *Софійський собор у могилянському контексті мазепинської доби* // Наукові записки НАУКМА. 2012. Т. 130: Історичні науки. С. 20–21.

⁴¹ Гончарова К. *Богоявленський собор* // Пам'ятки України. 2013. № 1: *Києво-Братський Богоявленський монастир*. С. 2.

⁴² Люта Т. *Могилянський «Theatrum Gloriam» Івана Мазепи* // Там само. С. 54.

⁴³ Плохій С. *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*. К., 2006. Вид. друге, виправлене. С. 292, 300–301 та ін.

фічного церковного характеру, не від гетьмана, а від митрополита та його оточення і за Мазепи? Схоже, Мигура вважав саме так, адже Ясинському приписав софійські «звершення». Гадаю, це не лише данина жанрові та покійному, адже згадані слова писалися за перебування гетьмана при владі, а поховання митрополита — занадто гучна подія, аби сподіватися, що позбавлення честі ясновельможного та приписування його заслуг іншому не буде поміченим та не стане відомим Івану Степановичу.

Дає підставу для розмірковувань також твердження Мигури, що Варлаам «многихъ въ архіереискіи степень устроивъ». Не важко зрозуміти, що йдеться про тих людей могилянського кола, які посіли єпископські катедри у Росії. Достатньо часто в різного жанру, зокрема й наукового, текстах можна натрапити на треноси стосовно інтелектуального визискування української Церкви російською та забирання її кращих синів, що спричиняло брак кадрів для місцевих потреб. Необхідність глибше розібратися з переміщеннями українського духовенства до Росії наприкінці XVII — на початку XVIII ст. наголосив не так давно Гарі Маркер. Аналізуючи тогочасну політичну та церковну ситуацію, зважуючи позиції Москви і Києва, він резонно зауважив, що «постачання» кадрів до Росії було вигідним і для київського престолу, адже за допомогою «своїх» можна було вирішувати різні насувні, часто гострі, проблеми митрополії⁴⁴. Не слід забувати також, що амбіції місцевої освіченої молоді зробити вдалу церковну кар'єру, ставши єпископом, здійснити без російських катедр було неможливо, адже Київська митрополія могла зрідка забезпечити лише однією вакансією. Мигура в «Епитафiоні» ставить Ясинському за заслугу обсадження єпископських престолів місцевими вихідцями. Зрештою, гордість Києва за розпорощення «свого цвіту по всьому світу» декларувалася й пізніше, що підтверджує не одна репліка різного часу. Тут наведу тільки хронологічно достатньо близьку до Іларіонові. У вже згаданому зразку панеґіричної промови Петру (Могилі) початку XVIII ст. серед його великих добродіянь згадано заснування Академії, яка, своєю чергою, виростила багатьох синів на захист Православної Церкви, «яко исполнити имъ Малую и Великую Россію, и в далніе и дикіе странни

⁴⁴ Marker G. *Staffing Peter's Church: Organizational Politics and the Journeys of Kyivan Clergy in the Early Eighteenth Century* // Київська Академія. 2010. Вип. 8. С. 79–91.

на проповідь посилятися, и новими хрстіяни лѣчбу овецъ Хвѣхъ исполнити и великую снискати корист и приобрѣтеніє Црквы его»⁴⁵. Як бачимо, епітафія Ясинському — ще один аргумент на користь підходу, який замість трагічного тону в аналізі «малоросійського впливу на великоросійське церковне життя» намагатиметься всебічно оцінити це явище, яке в часи Варлаама також сприймалося як своєрідний «бонус» та заслуга його архиєпископства.

Насамкінець зазначу, що, виходячи з аналізу епітафії, можемо не лише ще раз зауважити ту велику роль, яку, як вважало найближче оточення, відіграв Ясинський на митрополичій кафедрі. Сучасники вбачали у його архиєпископстві достойне продовження зусиль Петра (Могили), сприймали Варлаама як ініціатора реставрації Софії, а наслідки управління загалом оцінювали як гідні для гордошів, зокрема через вплив Києва далеко за межами єпархії. Вживання митрополичої титулатури також сигналізує про те, що місцева церковна еліта дотримувалася й надалі «автономістських» прагнень, властивих їй до 1686 р. Звісно, такі висновки потребують перевірки іншими матеріалами. Цікаво було б зробити порівняльний аналіз епітафій Варлаамові 1707 р. Мигури та Щирського. Втім, другий гравер, схоже, не належав до кола найближчого оточення Ясинського і загалом був більше пов'язаний із Черніговом. Є і певні технічні труднощі. Свого часу Ровинський опублікував і гравюру Щирського, і окремо короткий (12 рядків) підпис під нею, зосереджений не на описі діянь пастиря, а на представленні його християнських якостей (мудрість, незлобливість тощо). Сама дошка наприкінці XIX ст. зберігалася у Печерській лаврі⁴⁶. Натомість у сучасній дуже зменшеній ілюстративного характеру публікації «*Епитафіону*» Інокентія бачимо значно більший обсяг тексту — 50 рядків, до того ж, якщо вірити опису (бо прочитати саму епітафію через дрібний розмір відтворення неможливо), із підписом Пилипа Орлика⁴⁷. Однак з'ясування цих розбіжностей, а також аналіз самого джерела — справа наступних досліджень.

⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 307, 510/1722П. Арк. 178.

⁴⁶ Ровинский Д. В. *Подробный словарь русских гравированных портретов*. СПб., 1886. Т. 1 (А–Д). Стб. 473–474.

⁴⁷ *Український портрет XVI–XVIII століть*. Каталог-альбом. С. 309, № 411.